

РОЗДІЛ 5

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 947.930(477)

Т. В. БУНДЮЧЕНКО

м. Миколаїв

МІСЦЕ МИКОЛИ АРКАСА В ІСТОРИЧНОМУ ПРОЦЕСІ НА МИКОЛАЇВЩИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюється проблема місця та ролі Миколи Миколайовича Аркаса в становленні та розвитку історичного процесу на Миколаївщині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Ключові слова: історична наука, історіографія, археологія, краєзнавство, історія України, історія українського козацтва, військово-історичні дослідження та історія Чорноморського флоту.

Для української історичної науки ХІХ – початку ХХ ст. характерний плюралізм у методологічних підходах до проблем історії. В українській історіографії на той час сформувалися два основних історіософських напрямів: народницький та державницький. Перші навчальні книги з історії України, які з'явилися на межі ХІХ–ХХ ст., та були створені М. Аркасом [5], М. Грушевським [8], О. Єфименко [12] з позицій народницького напрямку. На початку ХХ ст. поряд з ним поступово склався державницький напрям, представники якого вважали головним рушієм історії державу [14; 6]. Історичні школи, що базувалися на народницькому та державницькому напрямках, діяли в Україні ще протягом 20-х років ХХ ст. і лише в 30-ті роки під ідеологічно-адміністративним тиском були згорнуті, хоча плідно продовжували розвиватися вченими Західної України та української діаспори [11].

Загалом можна виділити кілька напрямків у розвитку історичного процесу та становленні історичної науки на Миколаївщині: *археологічні дослідження* (Аркас З. А., Гайдученко С. І.); *військово-історичні дослідження та історія Чорноморського флоту* (Аркас М. А., Манганарі М. П.); *історія українського козацтва* (Борщак І. Л.); *історія України* (Аркас М. М., Слабченко М. Є.); *історичне*

краєзнавство (Ге Г. М., Кир'яков М. М., Фідоровський В. М., Камінський Ф. Г., Лагута М. Д. та ін.).

Аркас Захарій Андрійович (21 листопада 1793 р. – 2 квітня 1866 р.). Народився в Греції. Ще малюком привезений до Миколаєва. Вчився і служив усе життя на флоті у Севастополі. Аркас З. А. похований у Миколаєві. В українську історію увійшов як археолог, історик, перший дослідник історії Чорноморського флоту, генерал-лейтенант. З початку 40-х років ХІХ ст. Аркас З. А. вивчав проблему грецької колонізації [2; 3]. У 1836 році за дорученням адмірала М. П. Лазарева – головного командира Чорноморського флоту, капітан-лейтенант М. П. Манганарі зробив опис грецьких колоній на землях морського відомства, використавши античні джерела. 1852 р. він надрукував у «Записках Одеського товариства історії і старожитностей» працю «Сравнительная таблица эллинских поселений по Евксинскому Понту безыменного автора с местами, назначенными на меркаторской карте Черного моря последней описи 1836 года капитан-лейтенант Манганари – 1-го» [1]. При виконанні вищезгаданого завдання З. А. Аркас використав методики дуже близькі до сучасних археологічних досліджень. Одна з найважливіших праць З. А. Аркаса є «Описание Ираклийского полуострова

и древностей его» [4]. Свого часу відомий історик, секретар Одеського товариства історії і старожитностей М. Н. Мурзакевич зауважив, що З. А. Аркас став першим дослідником історії Чорноморського флоту. До речі, він був засновником і директором Морської офіцерської бібліотеки в Севастополі, яка певний час (в роки Кримської війни) розміщувалася в Миколаєві [19].

Гайдученко Сергій Іванович – юрист, громадський діяч, перший директор Миколаївського міського природно-історичного музею. В 1901 р. став член-кореспондентом Одеського товариства історії і старожитностей і по його завданню займався дослідженням курганів в Херсонському та Єлисаветградському повітах. В 1907 р. став членом миколаївського відділу «Просвіти». В лютому 1913 р. був обраний головою комісії по організації міського природно-історичного музею, ставши внаслідок його директором. Далі продовжував археологічні дослідження. Приймав участь у розкопках Ольвії (1920 р.), займався формуванням музейної етнографічної колекції і збором матеріалів по історії козацтва [15].

Аркас Микола Андрійович – адмірал, генерал-ад'ютант, військовий губернатор міста Миколаєва у 1871–1881 рр., головний командир Чорноморського флоту [10]. У в'язку з насиченою військово-морською справою, часу вистачало тільки на публікацію своїх військово-історичних творів в різноманітних часописах. Зокрема в часописі «Морской сборник» протягом 1852–1854 рр. були розміщені такі його статті: «Описание маневров двух соединений дивизий Балтийского флота», «Турецкий и греческий неаполитанский флоты в 1852 году», «Размышления о приготовлениях к дальнему вояжу» та ін. [20] М. А. Аркас також був членом Одеського товариства історії та старожитностей.

Манганарі Михайло Павлович – адмірал, вчений, історик грецького походження. Після смерті М. А. Аркаса у 1881 році його призначено головним командиром Чорноморського флоту, військовим губернатором Миколаєва та Севастополя. Найголовнішою заслугою М. П. Манганарі є те, що він склав надзвичайно цінний Атлас Чорного, Мармурового та Азовського морів, а також перед цим видав у

Миколаєві лоцію Мармурового моря та першу в Росії лоцію Чорного моря. Як більшість науковців того періоду, М. П. Манганарі був членом Одеського товариства історії та старожитностей і Морської вченої ради [13, 21–22]. За допомогою зусиль адмірала Манганарі в Миколаєві було відкрито першу велику бібліотеку (нині – обласна наукова бібліотека ім. О. Г. Гмирьова).

Борщак Ілля Львович – докор історичних наук, професор Державної школи Східних Мов у Парижі, директор Архіву української еміграції у Франції, редактор наукового радянського журналу «Україна», дійсний член НТШ у Львові. Найвагомішою заслугою І. Л. Борщака залишалася популяризація української проблематики у франкомовному середовищі, нарешті самої назви «Україна» в найширших колах Франції. Завдяки зусиллям історика в Парижі в 1947 р. було опубліковано «Кобзар» Т. Г. Шевченка [6; 9; 18].

Микола Миколайович Аркас – автор першої україномовної популярної книги з історії України – «Історія України-Русі» (1908 р.). Проте першим історичним твором М. М. Аркаса, який вміщений в його щоденнику за 1875 рік є повість «Калниш». Це історична розвідка про козацьку добу та трагічну долю останнього кошового отамана запорожців П. Калнишевського. Автор детально описав державно-політичний та суспільний устрій Січі, організацію влади, законодавчий процес, судочинство, показав останні роки існування запорозького козацтва, величезне значення їх участі в походах війська імперії Катерини II до Криму [19].

Поправу найвагомим внеском Миколи Аркаса в українську історію вважається книга «Історія України-Русі». Вона дуже привабливо простою, образною мовою викладу. Її автор не обмежується даними, зафіксованими у сухих документальних джерелах. Він залюбки вдається до фольклорного бачення історії, різних легенд і переказів, що закарбувалися в історичній пам'яті народу. Микола Аркас надавав перевагу висвітленню політичної історії проти соціально-економічної. Тому Аркасова «Історія України-Русі» є книгою популярною, орієнтованою на широкі кола населення і залишається актуальною і

дотепер [19]. М. Аркас виступив провідником української національної ідеї й справи, української культури. Він вважав сенсом свого життя служіння історичній просвіті української людності, а свій творчий доробок розглядав не як самодостатню справу, а тільки як одну з цеглин для побудови спільного українського дому.

Михайло Єлисейович Слабченко – визначний історик, доктор історичних наук, професор, дійсний член НАН України. Серед багатой і різноманітної спадщини вченого-історика основною є чотиритомна «Історія господарства України від Хмельниччини до світової війни» та десятки інших наукових історичних праць [15]. Він є автором значної кількості пісень та творів про українське козацтво.

Ге Григорій Миколайович – український і російський письменник, культурний діяч, історик-краєзнавець, публіцист і драматург, автор першої вагової історичної краєзнавчої праці «Історичний нарис столітнього існування міста Миколаєва при гирлі Інгулу».

Григорій Миколайович досліджував документи про заснування й історію Миколаєва. В результаті виявив, що не було якоїсь певної дати, яку можна було б вважати датою заснування міста. Свої літературні твори писав українською і російською мовами (п'єси «Гануся» (1870), «Відьми», «Киникулы» (1868), «Шквал» (1892) та ін., роман «Софія Мілич», трактат «Про драматичне мистецтво» та ін.) [13, 79–80].

Фідровський Василь Михайлович – професор, історик, ректор Миколаївського учительського інституту народної освіти (тепер – Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського). 1926 р. вийшов з друку краєзнавчий збірник «Миколаївщина» за його авторства. Неабиякої уваги заслуговує вихід у світ першої (1927 р.) та другої (1930 р.) книг наукових записок. До науково-дослідної роботи вчений все частіше залучав молодих науковців, студентів. Незабаром вийшли з друку такі великі колективні роботи за редакції професора Фідровського, як «Сторінки боротьби», «1905 рік на Миколаївщині», «Жовтень на Миколаївщині», «Наваль у 1905 році». Також побачив світ путівник по музею. В умовах масових комуністичних реп-

ресій у липні 1937 року його заарештували, а трохи пізніше заслали до спецтабору його дружину. В результаті Фідровського В. М. звинувачено у приналежності до якоїсь міфічної терористичної організації і розстріляно. Тільки у 1957 році справу вченого було переглянуто і реабілітовано через відсутність складу злочину [7; 17].

Процес конституювання української національної історіографії далеко неоднозначно сприймався суспільною свідомістю. Цьому, значною мірою, заважали суспільні стереотипи, сформовані на базі імперської традиції. Таким чином, набуття виразно національного українського обличчя вітчизняною історичною наукою відбувалося у важкому протиставленні з офіційною схемою історичного розвитку як у суто науковій сфері, так і з її втіленням у масову свідомість, у тому числі й серед українського населення. У цьому відношенні важливого значення набула регіональна історична наука, що стала основою становлення загальнонаціональної історії в умовах розвитку процесу національно-культурного відродження. Не стала винятком у даному процесі історична наука на Миколаївщині.

У добу суспільно-політичних трансформацій, що мали виразний революційний характер, зростала вага національного історичного знання, а сама історична думка перетворювалася у могутній засіб формування національної свідомості. Національна мобілізація, котра в основному відбувалася за етнокультурною моделлю, спиралася на актуалізацію історичної пам'яті широких народних мас. У цій справі провідну роль відіграли історичні знання, поширені науково-популярною літературою («Історія України-Русі» М. М. Аркаса). Однак, водночас, закладалися й серйозні концептуально-наукові та інституційні основи для розвитку національної історичної науки.

Отже, майже вся національна регіональна історіографія виступала ваговою основою для формування модерної національної свідомості українського народу. Історичний процес на Миколаївщині кінця XIX – початку XX століття є невід'ємною частиною загальноісторичного процесу в Україні, і представляє всі напрямки його розвитку. Також слід

відмітити той факт, що наукова праця Миколи Миколайовича Аркаса є головним стрижнем розвитку історичного процесу на Миколаївщині, адже являє собою синтез більшості його напрямків.

Список використаних джерел

1. Аркас З. А. Сравнительная таблица эллинских поселений по Евксинскому Понту, безымянного автора с местами, назначенными на меркаторской карте Черного моря, последней описи, 1836 года капитан-лейтенанта Манганари 1-го / З. А. Аркас // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1853. — Т. 3. — С. 114—150.
2. Аркас З. А. Начало учреждения Российского флота / З. А. Аркас // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 4. — Одесса, 1860. — С. 261—300.
3. Аркас З. А. Действия Черноморского флота / З. А. Аркас // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 6. — Одесса, 1867. — С. 368—444.
4. Аркас З. А. Описание Ираклийского полуострова и древностей его / З. А. Аркас // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 245—271.
5. Аркас М. Історія України-Русі. Вступне слово і коментарі В. Г. Сарбея / М. Аркас. — К. : Вища школа, 1990. — 456 с.
6. Борщак Ілько // Історія України в особах / За ред. проф. В. П. Шкварця. — У 2-х частинах. — Ч. 2. — Миколаїв, 1993. — 373 с.
7. Брусилова А. Пам'яті розстріляного педагога / А. Брусилова // Голос України. — 2004. — 13 січня.
8. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. — К. — Відень : Дніпросоюз, 1921. — 576 с.
9. Гузенко Ю. І. Визначні постаті краю. Ілько Борщак (1892–1959) – Миколаївщина: літопис історичних подій / Ю. І. Гузенко. — Миколаїв, 2002. — 547 с.
10. Денисов А. И. Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас / А. И. Денисов. — Севастополь, 1887. — 134 с. — С. 12—13.
11. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Д. І. Дорошенко. — 2-ге, англomовне вид. — Нью-Йорк, 1957. — 367 с.
12. Ефименко А. Я. Історія українського народу / А. Я. Ефименко. — Вып. 2. — СПб., 1906. — 389 с.
13. Жадько В. О. Узбереги Божої ріки. Історичний календар Миколаївщини. 1703–2003 / В. О. Жадько. — К., 2003. — 675 с.
14. Липинський В. Історичні студії та монографії / В. Липинський. — Т. 3. : Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — К. — Відень, 1920. — 635 с.
15. Николаевцы. Энциклопедический словарь. (2000 персоналий, 1500 портретов и иллюстраций). — Выпуск 7. — Николаев : Возможности Киммерии, 1999. — 374 с.
16. Томашівський С. Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки / С. Томашівський. — Львів, 1919. — 457 с.
17. Фідровський В. М. – ректор Миколаївського інституту народної освіти // Історія України в особах / за ред. проф. В. П. Шкварця. — У 2-х частинах. — Ч. 2. — Миколаїв, 1993. — С. 343—348.
18. Шкварець В. П. Ілля Борщак. Життя, діяльність, творчість. – Монографічне дослідження. З додатком праць І. Борщака / В. П. Шкварець. — Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2002. — 136 с.
19. Шкварець В. П. Миколаївці – визначні історики і краєзнавці минулого: посібник / В. П. Шкварець. — Миколаїв : ТОВ ВіД, 2004. — 105 с.
20. Яковлев В. Николай Андреевич Аркас / В. Яковлев // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 15. — Одесса, 1889. — С. 109—110.

T. BUNDYUCHENKO

Mykolaiv

PLACE MYKOLA ARKAS IN THE HISTORICAL PROCESS IN MYKOLAIV LATE XIX – EARLY XX CENTURY

The article highlights the problem space and the role of Mykola Mykolaevich Arkas in formation and development of the historical process in the Mykolaiv region in the late nineteenth - early twentieth century.

Keywords: historical science, historiography, archaeology, local history, history of Ukraine, history of Ukrainian Cossacks, military history and historical research and history of the Black Sea Fleet.

T. В. БУНДЮЧЕНКО

г. Николаев

МЕСТО НИКОЛАЯ АРКАСА В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ НА НИКОЛАЕВЩИНЕ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье освещается проблема места и роли Николая Николаевича Аркаса в становлении и развитии исторического процесса на Николаевщине в конце XIX - начале XX века.

Ключевые слова: историческая наука, историография, археология, краеведение, история Украины, история украинского казачества, военно-исторические исследования и история Черноморского флота.

Стаття надійшла до редколегії 16.04.2015 р.